

Тернопільський державний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

БІЛОВУС Леся Іванівна

УДК 82.09

**ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ ЯК МОДУС НОВАТОРСТВА
(НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОСТІ В. СТУСА ТА І. СВІТЛИЧНОГО)**

Спеціальність 10.01.06 — теорія літератури

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Тернопіль — 2003

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії літератури і порівняльного літературознавства Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор

Гром'як Роман Теодорович,

Тернопільський державний педагогічний

університет імені Володимира Гнатюка,

кафедра теорії літератури і порівняльного літературознавства, завідувач.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук

Соловей (Гончарик) Елеонора Степанівна,

Інститут літератури імені Т.Шевченка

НАН України, провідний науковий співробітник.

кандидат філологічних наук, доцент

Будний Василь Володимирович,

Львівський національний університет

імені Івана Франка,

кафедра теорії літератури та порівняльного

літературознавства, доцент.

Провідна установа: Дрогобицький державний педагогічний

університет імені Івана Франка.

Захист відбудеться "22" жовтня 2003 року на засіданні спеціалізованої вченої ради К 58.053.02 по захисту кандидатських дисертацій у Тернопільському державному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка (46027, м. Тернопіль, вул. М.Кривоноса, 2, тел. 43-58-65).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (46027, м. Тернопіль, вул.М.Кривоноса, 2).

Автореферат розісланий "20" вересня 2003 року.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

І.В.Папуша

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Новітній поняттєво-термінологічний інструментарій, сформований в епоху постмодернізму, активно проникає в літературознавчу практику, стикаючись з давніми терміносистемами, літературознавчими концептами, породженими іншими мистецькими реаліями. Так заявила про себе *потреба специфіки засвоєння пізнавально-методологічних новацій* поза ареалом їх зародження. Вона актуальна для кожної національної літератури, але має особливе значення на “пострадянському” просторі у зв’язку з тими пізнавальними “поворотами”, які сталися в гуманітарній сфері протягом другої половини ХХ ст. Ці “повороти” (антропологічний, культурологічний, металінгвістичний, наратологічний та ін.) пов’язані зі зміною ракурсу розгляду спільного предмета, на який спрямовують увагу інтелектуали академічних установ у міждисциплінарних дослідженнях. Це зумовлює необхідність зосередження уваги дослідника на саморефлексії, внаслідок чого відбувається переакцентування в системі знань про традиційні навчально-дослідні предмети, в нашому випадку — теорії літератури та історії літератури.

У зв’язку з цим окремі терміни стають не стільки модними, скільки плідними концептами, які виконують важливу евристичну роль, притягуючи до себе цілу низку традиційних і модерних понять. “Інтертекстуальність” є одним з них.

Хоча в останні десятиліття на Заході (Р.Барт, Г.Блум, Ю.Крістева) і в Росії (І.Арнольд, М.Бахтін, П.Бухаркін, Н.Владимирова, А.Жолковський, Г.Зверева, Г.Косіков, Ю.Лотман, І.Смирнов, П.Тороп, Н.Фатєєва) з’явилося чимало робіт (декілька і в українській науці (О.Астаф’єв, Н.Бєляєва, М.Ігнатенко, Н.Корабльова, М.Сорока)), присвячених інтертексту та інтертекстуальності у сфері художнього дискурсу, проблему міжтекстової взаємодії не можна вважати вичерпаною. Про це свідчить те, що література все рішучіше пориває з життєвою реальністю, втрачає свою “міметичну референційність” (вислів Дж.Х.Міллер. — Л.Б.), заглиблюється в самопізнання і шукає джерел розвитку вже всередині себе. Утворюється широке поле метапоетики, яке стирає межі між власне художніми і науково-філологічними жанрами.

Постає проблема аналізу інтертекстуальності в контексті пере-осмисленої діалектики традицій і новаторства. Для цього багатий матеріал дає творчість українських “шістдесятників” Василя Стуса та Івана Світличного — поетів, перекладачів, літературних критиків, які свого часу сміливо вторгались у перегляд теоретико-літературних догм і стереотипів, що склалися на ґрунті соцреалізму.

Вагомий внесок у дослідження доробку цих митців здійснили такі літературознавці, як Т.Гундорова, І.Добрянська, М.Коцюбинська, Д.Наливайко, Є.Сверстюк, Е.Соловей, Д.Стус,

Ю.Шевельов, з'явилися публікації молодшої генерації дослідників: Ю.Бедрика, А.Бондаренко, І.Оникієнко. Проте у багатьох статтях їх творчість дедалі більше міфологізується й сакралізується, що не сприяє належному її осягненню (виняток становить австралійська збірка “Стус як текст” — перша системна спроба критики нарешті прочитати Стуса шляхом культурного діалогу).

Поглибити і розширити погляд на творчість В.Стуса та І.Світличного можна, на наш погляд, за рахунок застосування до неї (творчості. — Л.Б.) не зужитих методологічних підходів і методичних прийомів у дослідницьких стратегіях. З другого боку, самі тексти пое-зій, перекладних версій зарубіжних авторів, літературно-критичних статей і теоретичних праць, створених В.Стусом та І.Світличним на волі й у в'язничних умовах, увиразнюють і прояснюють глибинні передумови для зміни чи трансформації літературознавчих парадигм. Тому назріла необхідність посилювати і збагачувати історико-літературні студії, описово-інтерпретаційні методики теоретичними рефлексіями і компаративістичними зіставленнями. Тим більше, що в останні роки інтерес до контактів між літературами і текстами все зростає. Тому ми вирішили розглянути творчість цих митців в іншому ракурсі — на рівні тексту, який є головним, так би мовити, “сакральним об'єктом літературознавства” (С.Павличко). Дослідження з контактних літературних зв'язків (інтегральних та диференційних форм рецепції) свідчать про те, що у вивченні контактів між текстами часто-густо відсутня наукова коректність, наукова модель розуміння та аналізу цих проблем. Така модель повинна відбивати можливості контактів між текстами. Опис і простеження контактів між текстами світової культури, з одного боку, та текстами В.Стуса й І.Світличного, з другого, аналіз суперечностей в оцінках їх творів, нерозв'язаність низки проблем, які спричинили появу літературного феномена цих митців, — усе це зумовило поєднання теоретичного та історичного аспектів дослідження і визначило **актуальність** нашої дисертації.

У ракурсі досліджуваної проблеми дисертантка скористалася ідеєю М.Бахтіна про діалогізм культури взагалі і літератури зокрема, розгорнуту в концепті “інтертексту” та “інтертекстуальності”. Такий підхід до спадщини В.Стуса та І.Світличного виявляється результативним. Його головна перевага полягає в тому, що він дає змогу уникнути однобічності: в діалозі рівноправно діють двоє. Аналіз творчості поетів, характер викладу та мотивації проводиться у поєднанні з проблемами, що стоять нині перед українською культурою, у зв'язку з актуалізацією оновлення літературної теорії.

Метою пропонованої праці є виявлення конкретних форм діалогу Стуса та Світличного із зарубіжними та національною культурами, слідів “поетичної пам'яті” на різних рівнях тексту (ідейно-тематичному, образному, композиційному, ритміко-інтонаційному) як механізму новаторства на ґрунті літературної традиції. При цьому потрактувати інтертекстуальність як загальнокультурний модус оновлення духовної спадщини в процесі літературної рецепції.

Для досягнення мети ставились такі **завдання**:

- систематизувати основні принципи теорії інтертектуальності, специфікуючи її щодо української традиції;
- проаналізувати з цього погляду лірику В.Стуса та І.Світличного для виявлення різних “модифікацій чужого слова” (ремінісценцій, алюзій, рамкових компонентів);
- охарактеризувати функцію “чужого слова” з позицій сучасного літературознавства та у літературно-громадському контексті сучасної поетам епохи (60-80-ті рр. ХХ ст.) в Україні та за її межами;
- показати, як поступово в літературі ХХ століття творчість митців урізноманітнювала інтертекстуальні зв’язки і слугувала своєрідній верифікації теорії інтертекстуальності, її придатності для трансформації літературознавчої парадигми.

Об’єктом дослідження є рання лірика обох поетів, поезії, написані в ув’язненні та на засланні, а також епістолярій митців.

Предметом осмислення виступає евристичний потенціал інтер-текстуальності.

Методологічною основою дисертації є концепція М.М.Бахтіна про діалогізм художнього слова і ще остаточно не сформована теорія інтертекстуальності, фундамент якої був закладений французькими структуралістами Р.Бартом та Ю.Крістєвою. Такий теоретичний синтез, на нашу думку, цілком виправданий, тому що концепція інтер-текстуальності не лише спирається на діалогізм художнього слова, а й розвиває, доповнює та верифікує ці концепти. Це й зумовило необхідність спиратися на ідеї та погляди таких літературознавців, як І.Арнольд, О.Астаф’єв, Н.Беляєва, Г.Блум, П.Бухаркін, Н.Владимирова, М.Гольберг, Д.Дюришин, О.Жолковський, І.Ільїн, Н.Корабльова, Г.Косіков, Ю.Левін, Ю.Лотман, З.Мінц, К.Сидоренко, І.Смирнов, П.Тороп, В.Удалов, Н.Фатєєва, Г.Хима, І.Христенко, Т.Чонка та ін.

У дисертації використано генетичний, контекстуальний, естетико-функціональний та типологічний методи дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає у застосуванні до аналізу творчості “традиційних” на сьогодні поетів нетрадиційного методу дослідження — теорії інтертекстуальності. Уперше зроблено спробу комплексного прочитання творчості Стуса та Світличного на рівні культурного діалогу із світовою та національною спадщинами.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали і висновки роботи можуть бути використані в теорії літератури, для інтерпретації життя і творчості В.Стуса та І.Світличного, сприятимуть розробці цілісної концепції розвитку українського літературного процесу другої половини ХХ століття, при читанні загальних курсів з історії української літератури та теорії літератури, а також в спецкурсах для студентів-філологів і вчителів.

Зв’язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалась на кафедрі теорії літератури та порівняльного літературознавства Тернопільського державного педагогічного

університету імені Володимира Гнатюка в річці комплексного дослідження “Проблеми рецептивної поетики і наратології в українсько-зарубіжних літературних зв’язках”. Тема дисертації схвалена бюро Науково-координаційної ради при Інституті літератури ім.Т.Шевченка НАН України з проблеми “Класична спадщина та сучасна художня література” (протокол №1 від 19 лютого 2002 р.)

Апробація результатів дисертації. Дисертацію обговорено і рекомендовано до захисту на засіданні кафедри теорії літератури та порівняльного літературознавства Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (протокол №9 від 16 травня 2003 р.). Основні положення і висновки дослідження лягли в основу доповідей на звітно-наукових конференціях викладачів та аспірантів цього ж навчального закладу в 2001-2003 рр., на XI нобелівських читаннях (Тернопіль, 2002); на Міжнародній науковій конференції “Класична поетика та естетика постмодерної доби: запе-речення чи трансформація?” (Львів, 2003).

Структура і зміст роботи. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків та списку використаних джерел. Дослідження викладене на 171 сторінці, з них 155 — основного тексту. Список використаних джерел нараховує 211 позицій.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми, ступінь її опрацювання в зарубіжному й вітчизняному літературознавстві, визначаються мета і завдання дисертації, розкривається її наукова новизна і практична цінність. Подано відомості про методи та структуру дисертаційного дослідження.

Перший розділ дисертації “Теорія інтертекстуальності: становлення понять, тлумачення термінів, систематика” поділяється на три підрозділи.

У *першому підрозділі — “Передумови й витоки інтертекстуальності”* — розглянуто генезу явища міжтекстової взаємодії. Перші згадки про витоки цього феномена виявлено ще в Старому Завіті, приклади використання “чужого слова” наявні в античній літературі та в епоху Відродження з метою пародіювання та полеміки. Однак наслідування художніх цінностей проходило не безконфліктно. У періоди “зламу” усталених традицій відбувався прорив стереотипів і процес взаємодії текстів, взаємозбагачення літератур не припинялося.

Розробка проблеми інтертекстуальності інтенсифікувалася з початком концепції діалогізму творчого процесу і літератури в цілому, що була розроблена М.М.Бахтіним. Його праці актуалізували інтерес до поетики “чужого слова” в різних його виявах. Один з важливих висновків дослідника — діалогічність “чужого слова” і всього тексту — дозволяє думати і про принципи “поведінки” одного тексту в іншому, саме про принципи, оскільки найдетальніші списки “чужого слова” в тексті завжди будуть неповними.

Таким чином, “чуже слово”, виявляючись словом осмисленим і таким, що продовжує творчо осмислюється, набуває позатекстової, міжтекстової і внутрітекстової полівалентності, що пізніше визначає багаторівневий підхід до вивчення явища інтертекстуальності як живого процесу розвитку літератури як мистецтва слова і культури та водночас як до категорії аналізу художнього твору.

Другий підрозділ — **“Розвиток інтертекстуальності у пізнавальних “поворотах” другої половини ХХ ст.”** — розглядає основні принципи та положення теорії інтертекстуальності, якими оперуємо в наступних розділах роботи. Найбільш впливовими, що визначаються при розгляді понять “інтертекстуальність” та “інтертекст”, названі концепції Р.Барта, Ю.Крістєвої, М.Ріффатера.

Якщо М.Бахтін відштовхувався від тексту, відкриваючи в ньому принципову діалоговість, то багато сучасних дослідників, виходячи із широкого розуміння тексту і розглядаючи текст як безперервний процес породження смислу, підходять до нього начебто ззовні. Текст уявляється безмежним, бо допускає безліч різних прочитань у просторі інтертекстуальності. Це можливо завдяки працям Ю.Крістєвої та Р.Барта, в яких були презентовані і розроблені поняття / терміни “інтертексту” та “інтертекстуальності”. Інтертекст згодом поглинув увесь текст і увесь позатекстовий простір, а нині трансформується в поняття “гіпертексту” — ще один різновид відношень нового і традиційного.

Розуміння Ю.Крістєвою та Р.Бартом тексту (в тому числі і художнього) як сконцентрування раніше чинних мовних і мовленнєвих одиниць, які входять до нього незалежно від волі автора, є оригінальним і виявилось багато в чому плідним для наукової думки: французькі вчені звернулися до того аспекту креативної ненавмисності, який раніше залишався поза увагою вчених. Адже мозаїка зумисних і автоматичних цитат найбільш характерна для епігонських та еkleктичних творів, для літератури масової, низької, що не розрізняє мовних кодів, стилів, жанрово-мовленнєвих манер. А “постмодерністська чуттєвість” сучасних творів (на які й орієнтована концепція інтертекстуальності), поєднана з уявленням про світ як хаотичний, що позбавлений цінності і змісту, відкриває привабливу перспективу для нескінченних мовних ігор: абсолютно вільному, іронічному оперуванню текстами, дискурсами, мовними кодами, що часто свідчить про цілеспрямовану активність творчої думки письменника.

Третій підрозділ — **“Спроба систематики і класифікації”** — присвячено класифікаційним моделям інтертекстуальних елементів (П.Тороп, Ж.Женетт, М.Гловінський), виробленню прийнятного термінологічного апарату для оперування ним у процесі аналізу поетичної творчості В.Стуса та І.Світличного. Серед різномірних визначень, які існують в сучасному літературознавстві, у дисертації використовуються поняття:

- Інтертекстуальність — категорія, що обіймає той аспект при-належності і взаємодії тексту, який вказує на залежність його (тексту. — Л.Б.) творення і прийомів від інших текстів — “претекстів” — через сприяння комунікативного процесу;
- Інтертекст — те, що конкретно об’єднує множинність художніх явищ у єдине ціле і виявляє його (цього цілого. — Л.Б.) цілісність;
- Якась частина тексту, що зв’язує даний текст з іншим, вимагає в першу чергу впізнавання, можливості її співвіднесення з іншим текстом. Для інтерпретації такої частини необхідно: 1) виявити її функцію в тексті; 2) фіксувати актуальний зв’язок з вихідним текстом, тобто потрібно цю частину описувати за допомогою вихідного тексту. Текст, частина якого є в іншому тексті, стає ніби описуючим текстом, метатекстом;
- Автоінтертекстуальність — коли при породженні нового тексту вся система відношень опозицій, ідентифікацій та маскувань з текстами інших авторів діє вже в структурі ідіолекту певного автора, створюючи багатовимірність його “Я”. Таким чином, у процесі творчості другим “Я” поета, з яким він вступає у “діалог”, є він сам.

У підрозділі розглянуто лише типологію інтертекстуальних зв’язків Н. Корабльової. Інші класифікації не аналізувалися, оскільки це не є метою дисертації. Що ж до розширення змісту типів зв’язків, то його вважали за доцільне провести у наступних розділах, розкриваючи значення конкретних термінів тільки тих форм міжтекстових відношень, котрі зустрічаються в І.Світличного та В.Стуса.

У поетичному світі цих митців спостерігається своєрідний синтез національної пісенно-мовної стихії, глибоко вкорінених традиційних реакцій української людини на ті чи інші події та кращих надбань світового мистецтва. Такий синтез цілком виправданий, адже справжнє уявлення про українську літературу можна отримати тільки тоді, коли розглядати її в міжнародному масштабі. В.Стус та І.Світличний опиралися на інтертекст несвідомо, не оперуючи таким терміном, але вносячи у свою творчість потужний струмінь енергії власного “Я”.

У *другий розділ* дисертації — **“Інтертекстуальність як епістемологічна стратегія дослідження “діалогу” В.Стуса та І.Світличного з літературною традицією”** — входить три підрозділи.

У *першому з них* — **“Трансформація традиційних форм міжтекстових зв’язків у творах В.Стуса”** — інтертекстуально прочитується поетична творчість В.Стуса, розглядаються конкретні форми виявлення “діалогу” (ремінісценції, алюзії, рамкові компоненти). Кількість творів, у яких виразно або приховано звучить “чуже слово”, досить значна. Але характерним є те, що “чуже слово” претексту, входячи у новий контекст, звучить в унісон з авторським голосом і “поводиться” досить активно. Підрозділ містить три підпункти: *перший* — **“Ремінісценції, їх різновиди і функції”**, який розглядає найбільш поширену форму “діалогу” В.Стуса. Ремінісценції трактуємо

як “навмисне або ненавмисне, тотожне чи змінене відтворення в тексті образної чи фразової конструкції з відомого авторові художнього твору”¹. Ремінісценції — це фіксована у творі вказівка на деякий інтертекст. Подальшу диференціацію ремінісценцій проведено на основі конкретних творів В.Стуса і ґрунтується вона на визнанні переваги чи домінування при цитуванні “чужого слова” семантичного або формотворчого елемента. Якщо домінантою є значення “чужого слова”, перед нами — семантична образна ремінісценція, яка найчастіше виступає символом, чи ремінісценція-ідея, в якій семантичне запозичення матеріалізується у вигляді поетичного рядка, фрази. А формотворчі ремінісценції закорінені на запозиченні чужої ритміко-синтаксичної форми або композиції. Нерідко ритміко-синтаксичні ремінісценції поєднуються з композиційним запозиченням. Ці види проілюстровано конкретними випадками у поезії В.Стуса. Ремінісценція-образ яскраво представлена символом роздвоєння — свічадом. У вірші “Сто дзеркал...” поет у дусі романтизму розглядає своє відображення у свічаді як окрему реальність. Тут спостерігаємо характерну для романтиків фрагментацію особистості, різкий поділ на суб’єкт і об’єкт та мотив двійника. Здається, його відображення, помножене у “ста дзеркалах”, змінюється, і тому виникли певні межі між його справжнім і відображеним “я”, що змушує замислитися над реальністю відображеного. Таке одночасне використання багатьох дзеркал — звичайне явище в літературі минулого століття. У “Дзеркалі Адама” Жана Жене стіни, вкриті дзеркалами, показують взаємозалежність між реальністю, відображенням і свідомістю. Це “постійне відображення вже віддзеркаленого образу створює невідступне почуття багатогранного процесу пізнання”².

Ремінісценцією-ідеєю виступає рядок “Горіла сосна, палала...” з відомої народної пісні “Ой, ішли козаки із Дону додому...” у поезії “Горить сосна — од низу догори...”. В.Стус частково змінив акценти претексту, наголошуючи на фатумі та “злочинному” невтручанні Бога. Пан-Господь мовчить, спостерігаючи жахливу картину мук і страждання, бо дівчина спокутує гріхи цілого народу. Надзвичайної сили експресії надає прийом поєднання семантично різних слів: “о, як та біла білота боліла, о, як болила біла білота!”. В.Стус тут вкотре звертається до образу Алли Горської, але тут її ім’я — тільки натяк. Безумовно, домінантою поезії служить слово “горить”, яке вживається 5 разів, а у поєднанні зі словами “Горить сосна — од низу догори” творить оригінальну дієслівну метафору, у якій “горить” виконує образну функцію, а “сосна” — символічну. Асоціативне поле розширюється за рахунок слів, що вказують на напрям поширення вогню, підсилюючи символічну функцію: земля (матеріальне) — небо (духовне). Ця метафора повторюється в поезії 4 рази, її асоціативне поле послідовно розширюється, підсилюючи виразний зоровий образ.

¹ Літературознавчий словник-довідник /за ред. Р.Т.Гром’яка. — К.: ВЦ Академія, 1997. — С.587.

² Буряник Н. Свіча й свічадо в поезії В.Стуса // Слово і час. — 1993. — №11. — С.53.

Визначаючи формотворчі ремінісценції у В.Стуса, дисертантка виділила в основному ритміко-синтаксичні ремінісценції, які часто поєднуються з композиційно-творчими. Останню у чистому вигляді виявлено при розгляді збірки “Палімпсести”. Відкинувши традицію української поезії, де домінантою виступає не цілісність (хоча й вона, безперечно, важлива), а окремий вірш, В.Стус почав творити суцільну поетичну сув’язь-сповідь, прагнучи максимально повно та концентровано відтворити свій життєвий шлях, свої почування, своє розуміння правди життя. Подібна композиція формування збірки помічається у творчості І.Франка, Є.Маланюка та Ю.Липи. Можемо стверджувати, що у В.Стуса, на відміну від названих письменників, характер цього поєднання переростає у послідовну, об’єднану майже на сюжетному рівні, сповідь. Відзначено поліваріантність поетичного тексту. У зрілому періоді творчості зринають навіть не один, а кілька варіантів вірша. Іноді їх подібність обмежена тільки початковими рядками, з яких виходять цілковито нові тексти, або відбувається їх оригінальна контамінація. Емоційна настроєвість контексту часто безпосередньо відбивається і на самих видозмінах тексту вірша (“Гармонійоване страждання...”, “Значи себе спадною хвилею...”, “Пожухле листя опадає з віт...”).

Дисертантка констатує, що у більшості випадків ремінісценція залучається в ортодоксальний риторичний контекст, стає “розпізнавальним знаком” творчої наступності, взаємодії традицій і новацій, розгортання художніх, естетичних, загальнокультурних дискурсів. У творчий перегук вступають ровесники, старші і молодші колеги; ремінісцентні діалогові та полілогічні відбуваються як діяхронно, так і синхронно, між представниками різних літературних поколінь.

Другий підпункт — **“Алюзії у поетичних текстах В.Стуса”** — виявляє існування у поетичному тексті В.Стуса ще одного різновиду текстуальних зв’язків — специфічного натяку, особливість якого полягає в “іносказанні”, тобто в дотичному, шляхом згадування якогось імені чи назви, відсиланні до загальновідомого літературного твору чи історичного факту. Наявність “загального культурного шару” визначає особливості комунікативного ланцюга, що дозволяє письменникові тільки називати, вказувати, натякати на деякі факти, події історії (алюзія “Сад Гетсиманський”), культури, літератури (образ Орфея, який зображувався В.Стусом через опосередковане сприймання “Сонетів до Орфея” Р.М.Рільке); відповідно твори обростають “додатковими знаннями”, а читач відтворює з натяків повноцінні картини, використовуючи свій асоціативний запас.

Виявлено кіно- та драматургічні алюзії у поетичних текстах В.Стуса. Модерна і постмодерна література відверта і послідовна у своїх алюзіях. Досвід глядача з монтажною структурою видінь став характерним для мистецтва слова. В.Стус мав тонке відчуття кіноматографізму сьогочасної культури і тексту, яке він достосовував до своїх тривань і проривів. Візії часто нагадують широко відомі тепер версії клінічної смерті з відчутним підсилюючим і стабілізуючим ефектом кінемато-

графічного досвіду (“Вертеп” — театральна назва, але автор у першу чергу вводить оператора і точку зйомки, а також місце дії).

Алюзії створюють підтекст і формують концепцію художнього твору В.Стуса. Поряд з верхнім шаром твору в окремих місцях може спостерігатися інший потік інформації, який не виражається вербально, а вносить додатковий смисл. До тексту підключається контекст. Алюзії у поезії В.Стуса також містять важливу інформацію і спрямовують увагу читача на сприйняття даного твору в руслі певної літературної традиції, що і визначає її символічний смисл у знаковій системі вірша. Звичайно, концепція автора в основному прямо не висловлюється, а виводиться із всього твору. Відновлення предикативного відношення в новому тексті (тексті В.Стуса. — Л.Б.) відбувається на основі “пам’яті слова”: референційної, комбінаторної, звукової, ритміко-синтаксичної; сукупність детермінант “пам’яті слова” спрацьовує при відтворенні унікальних словотворчих моделей поетичної мови.

У третьому підпункті **“Рамкові компоненти в окресленні міжтекстових зв’язків”** звернено увагу на нечисленні явища присвят та заголовків у поетичних текстах В.Стуса. Важливість цих конструкцій обумовлена тим, що вони підкреслюють діалогічну природу тексту, його двовекторну спрямованість. Основним рамковим компонентом є заголовки. Це — перший знак тексту, який дає читачеві цілий комплекс уявлень про твір. Саме він найбільше формує у читача передрозуміння тексту, стає першим кроком до його інтерпретації. У В.Стуса заголовки відсутні: вони не могли замінити твору, бо в тих умовах потрібно було зберегти самі тексти, а поезії називались за першим рядком. Такою є думка дисертантки, бо сам митець не пояснював причину цього. Виявлено лише кілька заголовків: “Марко Безсмертний”, “Сковорода. Хвилеві трени”, “За літописом Самовидця”, “Трени М.Г.Чернишевського”, “Кампанелла”, які й проаналізовані в цьому підпункті дисертації.

Іншим рамковим компонентом, що веде до розуміння поезії В.Стуса, є присвяти — зауваги, зроблені автором, вказуючи на особу чи подію, якій присвячено цей твір. Приміром: “Для Валі”, “Пам’яті А.Г.”, “На згадку для С.Ш”... Присвяти завжди позначені В.Стусом першими літерами імені та прізвища, що інколи утруднює розшифрування адресата, а це були переважно його сучасники. Складають труднощі і тотожні присвяти (“Для І.С.”). Лише з тексту поезій можна зрозуміти, що мова іде про двох різних людей (Ірину Стасів-Калинець та Івана Світличного).

Формально виділяючись з основного корпусу тексту, рамкові компоненти функціонують як у складі повного тексту В.Стуса, так і незалежно — як його (тексту. — Л.Б.) представник і замісник (заголовок). У своїх зовнішніх проявах він постає як метатекст щодо тексту, у внутрішніх — як субтекст єдиного цілого тексту. Маємо справу з поезією, де асоціативне поле більш концентроване, ніж у прозі, тому спостерігається ніби роздвоєння змісту: при наявності в свідомості сліду прямого значення рамкового компонента, “через цілий ряд асоціативних зіставлень текстових ко-

релятив із соціально закріпленими у свідомості позатекстовими корелятами свідомість постійно формує нове значення рамкового компонента”³.

Теорія інтертекстуальності, застосована до конкретних поетичних текстів В.Стуса, дала можливість виявити генезу та приховану семантику аналізованих текстів, визначити авторську позицію щодо тих “чужих голосів”, які брали участь у діалозі. Ця теорія, з одного боку, унаочнює тезу, що “в історії нічого не повторюється, але не тому, що нічого не зникає, а тому, що все видозмінюється” (Б.Ейхенбаум), а, з іншого боку, увиразнює основу розуміння специфічності, конкретних “механізмів” новизни в літературі.

Дисертантка доводить, що “чужі голоси” в творах В.Стуса не заглушили його голосу, а сприяли виявленню індивідуального “Я” Стуса-поета.

Другий підрозділ — “Інтертекстуальні відношення у творах І.Світличного — літературознавця, поета, перекладача” — присвячено дослідженню специфіки “діалогу” І.Світличного. На відміну від попереднього цей підрозділ неструктурований, що пояснюємо малим обсягом оригінальної поетичної творчості і тим, що І.Світличний більше відомий як критик, автор блискучих літературознавчих виступів.

Полемічна гострота в’язничних сонетів І.Світличного розвивається із поставленої тези, що нею може бути відомий вислів чи літературна ремінісценція. Найчастіше вона сформульована в епіграфі, які задають настрій і тон, включаються у “прирощення” поетичного змісту, творять “надтекст”. З цього погляду найцікавішим є цикл “Мефісто-Фауст” з посвятою М.Лукашеві. Монологи Фауста і Мефістофеля під різними заголовками оснащені епіграфами зі Святого Письма, Г.Сковороди, Т.Шевченка, І.Франка, викладені у формі медитацій-рефлексій як діалоги з самим собою або автором епіграфа, якнайкраще демонструють багатшаровість структури поезії І.Світличного, який переосмислює запозичені мотиви. Через епіграфи І.Світличний розривав зовнішню межу тексту для інтертекстуальних зв’язків і літературно-мовних віянь різних напрямів і епох, наповнюючи і розкриваючи тим самим внутрішній зміст свого тексту (розділ “Персоналі”). Поет полюбляє словесну гру: “точка опору” з поеми “Архімед” як переосмислення відомого вислову Галілея про точку опори (опертя), що дасть змогу перевернути світ. Та й сама назва переспіву Плужникового “Галілея” — “Архімед” перегукується із Шевченковим “І Архімед, і Галілей...”. Такі приховані ремінісценції є метатекстом, однак у більшості випадків вони так не сприймаються, тому що первинне і вторинне значення, тобто те, яке І.Світличний вкладає в сказані кимось слова, збігаються, двоїста природа метатексту стає ілюзорною; метатекст сприймається як новий оригінальний текст.

Третій підрозділ — “Значення творчості В.Стуса та І.Світличного для освоєння категорії інтертекстуальності в українському літературознавчому дискурсі” — враховує те, що Василь

³ Грицюк Л.Ф. Образно-семантичний підхід до класифікації заголовків // Мовознавство. — 1992. — №2. — С.51.

Стус та Іван Світличний формувалися як філологи в той історичний період, коли не тільки радикально змінювалися філософсько-світоглядні орієнтири, а й відбувалися пізнавальні “повороти” в гуманітарних дослідницьких стратегіях. Не маючи під час студій безпосередніх контактів з інтелектуалами позатоталітарного соціокультурного простору, вони силою логіки допитливої думки, вивчаючи українську літературу в світовому контексті, самостійно виходили на осмислення широкої проблематики, котра тоді окреслювалась як “діалектика традицій і новаторства”.

Як засвідчила творча спадщина В.Стуса та І.Світличного, митці-вчені обирали таку стратегію, яка враховувала специфічні умови вияву літературного новаторства в рідній і світовій культурі. Основна колізія чи опозиція, яка має наскрізний характер у поетичних, літературно-критичних, перекладацьких текстах цих митців-дисидентів, зосереджувалася навколо суспільно-детермінованого, соціально-заангажованого, з одного боку, та іманентного, власне внутрішньо-культурного розвитку літератури, новаторського вияву естетичної свідомості, з другого боку. Виклавши логіку становлення теорії інтер-текстуальності за межами України, дисертантка спробувала прочитати тексти, які творилися всередині УРСР, в такому контексті, в якому чужі новації ще не фігурували.

Відношення “інтертекстуальності” завжди зв’язане з виділенням інваріантних одиниць як змістового, так і операційного рівня, на базі яких між двома текстами встановлюється відношення подібності і виробляється “алгоритм” інтегративної взаємодії, що породжує новий перелом вихідної моделі, який зауважує (сприймає, інтерпретує) компетентний реципієнт. На *змістовому рівні* можна в такому разі говорити про подібність композиційної і сюжетної організації (наприклад, “Марко Безсмертний” В.Стуса та “Балада про Соняшник” І.Драча), про наявність загальних концептуальних установок (“Фауст” Й.Гете та цикл “Мефісто-Фауст” І.Світличного); на *операційному рівні* проекція одиниць одного тексту в інший відбувається за допомогою референційної, комбінаторної, звукової і ритміко-синтаксичної пам’яті слова. Все це говорить про циклічність поетичних одиниць всередині поетичної мови як цілісної системи, яка має пам’ять. В.Стус та І.Світличний намагалися не так переосмислити та пере-інтерпретувати класику, як поглибити її, доповнюючи емоційні конотації від прочитання смисловими індивідуальними інтерпретаціями та приміряючи й вивіряючи справжність читаного на собі. Відживлення (напоювання) себе за посередництвом іншого тексту, що дозволяє й виростати “у себе” й глиб-ше осягати інший твір, у період табору стає для І.Світличного та В.Стуса (звісно ж, до певної міри вимушено, спричинено ворожістю зовнішнього світу) не лише головним джерелом емоцій, а й певним — нехай і доволі маргінальним — елементом творчої реалізації. Всі проаналізовані в дисертації міжтекстові ланцюги дають підставу твердити, що завдяки одночасному накопиченню і розщепленню інтертекстуальних зв’язків у кожному конкретному тексті співіснують декілька “різночасових” суб’єктів висловлювання і декілька художніх систем. Саме тому такий навантажений “підтекстами” текст відкритий для різних

читацьких та дослідницьких інтерпретацій. Тенденція розгортання навколо одного тексту низки співвіднесених з ним текстів інших авторів дозволяє В.Стусові та І.Світличному визначити свою відмінність від інших авторів, утвердити власне творче “я” серед інших і стосовно інших. По суті, інтертекстуальність стає *механізмом метамовної рефлексії*. Прагнення В.Стуса та І.Світличного через посередництво семіотичної й мовної гри досягнути відмінності від інших зовсім не виявляється у “децентруванні суб’єкта” (Ж.Дерріда) чи “смерті автора” (Р.Барт). Значить, функції інтертексту в кожному тексті вищеназваних митців визначаються виключно через “Я” автора, оскільки введення інтертекстуального відношення — це перш за все спроба метатекстового переосмислення претексту з метою вилучення нового смислу із “свого” тексту. Ступінь прирощення смислу у цьому випадку і є показником художності інтертекстуальної фігури.

ВИСНОВКИ

1. З досліджуваного матеріалу випливає, що закономірністю розвитку мистецтва як явища культури в цілому є постійне притікання текстів ззовні. Переміщуючись з одного культурного контексту в інший, текст набуває рис моделі культури, однак “поводить” себе самостійно. Він має текстові і метатекстові елементи. Будучи динамічним, внутрішньо різнорідним явищем, текст виявляє свої особливості не тільки у взаємодії з метатекстом, а й в процесі взаємодії зовнішнього тексту з текстовими структурами в іманентному світі даного твору.

Тому інтертекстуальність, яка багато чим завдячує діалогізмові М.М.Бахтіна, на перше місце ставить категорію відношення; її мета — не подолання, а гармонізація, яка містить і ідею розриву (опозиції, аналогії) як способу трансформації. Інтертекстуальність переносить проблеми всередину мови, яка розуміється як взаємоспіввідношення текстів, як письмо-читання.

2. Інтертекстуальність саморозкривається в поєднанні кількох параметрів:

по-перше, поняття інтертекстуальності проявилось як “текст” — як термін, котрий виник в конкретній історичній ситуації, в конкретних наукових працях і відтворений пізніше в інших наукових дослідженнях і в інших культурно-історичних ситуаціях;

по-друге, поняття інтертекстуальності проявилось як “твір” — коли його термінологічні межі стали розмиватися і виявляти інші визначення, відкриваючи можливості метафоричного і символічного функціонування (творчість В.Стуса та І.Світличного);

по-третє, поняття інтертекстуальності проявилось як “контекст” — коли співвідносні з ним поняття стали сприйматися як параметри його характеристик;

по-четверте, поняття інтертекстуальності проявилось як “інтертекст” — коли почав виявлятися його онтологічний зв’язок з багатьма іншими, співвідносними з ним поняттями;

і, по-п’яте, поняття інтертекстуальності проявилось як “метатекст” — саме тоді, коли виявилися його онтологічні основи.

3. У нашій роботі різноманітні форми прояву інтертекстуальності набувають нового звучання в поезиці творів В.Стуса та І.Світличного, вступаючи у взаємодію не тільки з макро- і мікроконтекстом, а й з широким спектром художніх засобів. Застосування такого підходу (теорії міжтекстової взаємодії. — Л.Б.) дало можливість систематизувати і краще зрозуміти твори В.Стуса та І.Світличного. Усю життєву масу вражень, реалій автори перетворили на поетичний матеріал одного-єдиного, пливкого і зниклого духовного стану. Цей стан виступає композиційним вістрям твору, оминати який неможливо: інакше уся картина розсиплеться.

4. Теорія та історія літератури засвідчує постійну присутність інтертексту на формальному рівні, що надає творові специфічного звучання, по-різному трактованого в різні періоди й пов'язаного з розумінням тексту як відкритої структури, як іграшки, з парадоксальним новаторством і тяжінням до традиційності, епатажністю й експериментаторством, “вивільненням” мови, що відображає потік свідомості; з пошуком “готового” чи застосуванням “знайденого” матеріалу для тексту в інших формах культурного життя та перефокусуванням його значення в нових контекстах.

5. У дисертації теорія інтертекстуальності, застосована до творчості поетів-шістдесятників, пов'язується з мотивами пам'яті, культури, збереження слова, діалектики традиції і новаторства. Послугуючись принципами та поняттями теорії міжтекстової взаємодії, ми зробили висновок, що В.Стус та І.Світличний вклали новий смисл у текст, вже освячений традицією, який володіє власним первинним значенням, і своєрідно це значення верифікували, надаючи мистецькому творові нового звучання, не перекреслюючи старе.

ОПУБЛІКОВАНІ ПРАЦІ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Посвяти як елемент інтертекстуальності поезії В. Стуса // Наукові записки. Серія: Літературознавство. — Тернопіль: ТДПУ, 2002. — Вип.ХІ. — С. 115 – 119.
2. Ремінісценції як компонент інтертекстуальності тексту поезій В.Стуса // *Studia metodologica*. — Тернопіль: ТДПУ, 2002. — Вип.12. — С. 96 – 99.
3. Алюзії як компонент інтертекстуальності поетичних текстів І.Світличного // Наукові записки. Серія: Літературознавство. — Тернопіль: ТДПУ, 2002. — Вип.ХІІ. — С. 32-36.
4. Інтертекстуальні виміри міжлітературного діалогу Рільке — Бажан — Стус (на епістолярному матеріалі) // *Studia metodologica*. — Тернопіль: ТДПУ. — Вип 13. — С. 100-103.
5. Теорія інтертекстуальності: становлення понять, тлумачення термінів, систематика. — Тернопіль: Видавець Стародубець, 2003. — 36 с.

АНОТАЦІЯ

Біловус Л.І. Інтертекстуальність як модус новаторства (на матеріалі творчості В.Стуса та І.Світличного). — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.06. — теорія літератури. Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2003.

Дисертація присвячена проблемі осмислення текстів поетів-шістдесятників крізь призму інтертекстуального методу дослідження, його поняттєво-термінологічному вираженню в українському та зарубіжному літературознавстві, виявленню специфіки інтертекстуальності як атрибутивної ознаки художніх текстів.

Новітній термінологічний апарат (закладений ще працями М.Бахтіна, Ю.Крістевої, Р.Барта, Ж.Дерріди і сформульований в іншій культурній традиції) знаходить своє втілення у дослідженні текстів минулого століття (творів В.Стуса та І.Світличного), що дозволяє робити висновок про актуальність проблеми міжлітературної взаємодії у всі часи, про спадкоємність мистецтва та функцію “чужого слова” в творах поетів-шістдесятників. У дисертації показано, як поступово у ХХ столітті творчість митців урізноманітнювала інтертекстуальні зв’язки і слугувала своєрідній верифікації теорії інтертекстуальності, її придатності для трансформації літературознавчої парадигми.

Ключові слова: інтертекст, ремінісценція, алюзія, заголовок, епіграф, присвята, інтертекстуальність, претекст, новаторство, традиція.

АННОТАЦИЯ

Беловус Л.И. Интертекстуальность как модус новаторства (на примере творчества В.Стуса и И.Свитличного). — Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.06. — теория литературы. Тернопольский государственный университет имени Владимира Гнатюка, Тернополь, 2003.

Диссертация посвящена проблеме осмысления текстов поэтов-шестидесятников посредством интертекстуального метода исследования, его понятийно-терминологического аппарата в украинском и зарубежном литературоведении, толкованию специфики интертекстуальности как атрибута художественных текстов.

Новейший терминологический аппарат (заложенный еще работами М.Бахтина, Ю.Кристевой, Р.Барта, Ж.Дерриды и возникший в другой культурной традиции) применяется при исследовании текстов прошлого столетия (творчества И.Свитличного и В.Стуса), что свидетельствует об актуальности проблемы межлитературного взаимодействия во все времена, о преемственности искусства и функции “чужого слова” в произведениях поэтов-шестидесятников. Диссертация пока-

зывает, как постепенно в XX веке творчество писателей разнообразило интертекстуальные связи и служило своеобразной верификации теории интертекстуальности, ее использованию при трансформации литературоведческой парадигмы.

Ключевые слова: интертекст, реминисценция, аллюзия, эпиграф, заглавие, посвящение, интертекстуальность, претекст, традиция, новаторство.

SUMMARY

Bilovus L.I. The Intertextuality as innovation modus (on Materials of Works of V.Stus and I.Svitlychnyy). — Manuscript.

Dissertation for the Candidate of Science (Philology) degree in speciality 10.01.06. — Theory of Literature. — Ternopil State Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk, Ternopil, 2003.

Dissertation is dedicated to the problem of text comprehension of poets of 60's through the prism of intertextual method of research, its conceptual and terminological expression in Ukrainian and foreign literary criticism, and to the revealing of intertextuality features as an attribute of literary texts.

Analysis of native literary tradition in 60-s of the 20-th century promotes comprehension of such notions as *intertext*, *pretext*, *metatext* on a deeper level.

Recent terminological vocabulary - founded by the works of M.Bakhtin, Yu.Kristyeva, R.Bart, Zh.Derrida and formed in a different cultural tradition - finds its fulfilment in the studies of the texts of last century – the works of V.Stus and I.Svitlychnyy – that allows to draw a conclusion of the actual nature of the problem of interaction between different literary texts in all the times, of the hereditary nature of art and the function of *the borrowed word* in the works of poets of 60-s.

The fundamental basis in this work is comprehension of intertextuality as a form of existence of culture in general and in literature specifically. It is conditioned by unlimited interpretational possibilities of “cultural text”.

But there is the rub. Taking into consideration some facts from biographies of the given poets and their erudition we may say that in all the episodes of borrowing V.Stus and I.Svitlychnyy would take only its form and filled it with a new meaning.

Separate modifications of *the borrowed word* in poems of I.Svitlychnyy and V.Stus are discovered and analyzed, intertextual connections are shown on conceptual and thematic, imaginary and compositional levels of literary text.

The dissertation shows how works of the writers of 20-th century gradually diversified intertextual connections and helped to verify the theory of intertextuality, its applicability for transforming the paradigm of literary history and criticism.

Key words: *intertext*, *quotations*, *reminiscences*, *allusions*, *dedications*, *titles*, *intertextuality*, *pretext*, *innovation*, *tradition*.